

ПАРАДИГМА СОБОРНОСТІ У ТАРАСА ШЕВЧЕНКА: АКЦИДЕНЦІЯ ЧИ КАНОН

Ведучи мову про окреслену заголовком проблему, насамперед, слід зауважити, що вона за своєю суттю є набагато осяжнішою, аніж представлена в цьому спостереженні, та, рівно, зауважити й те, що означене в заголовку поняття поки що не здобулося на розгляд дослідників-шевченкознавців ні в історико-національному, ні в суспільному, ні в філософському аспектах. Підтвердженням цьому – останні фундаментальні праці в галузі шевченкознавства: Ю. Барабаша "Тарас Шевченко: імператив України", 2004, І. Дзюби "Тарас Шевченко", 2007, В. Смілянської "Шевченкознавчі розмисли", 2005, В. Шевчука. "Слово іпостасне", 2001 тощо.

Тема, до якої звертаємось, потребує визнати: Т. Шевченко як митець, вочевидь, найбільісніше із своїх сучасників відчував і пережив, а тому, мабуть, найвиразніше кореспондував у художню форму історично-зумовлене тяжіння України до соборності. Поет, як зауважуємо, своєю творчістю представляє дві можливі парадигми вирішення проблеми. Один із цих аспектів забезпечує можливість вияву основного значення поняття *соборності – як неподільність, єдність* (що стосується і України в цілому, і її народу), а другий створює можливість реалізації *філософського* наповнення поняття, найточніше, вважаємо, сформульованого у засадах праць "Я і світ об'єктів. Досвід філософії самотності й спілкування", "Про рабство і свободу людини (Досвід персоналістичної філософії) філософа київської школи М. Бердяєва, який уперше постулював *соборність як спроможність індивідуума, нехтуючи при цьому спонукальними формами спільноти, здійснити свій вибір у вільному спілкуванні*.

Базовим у наших розмірковуваннях є концепт, згідно якого так само, як у держави атрибутованою ознакою соборності виступає чинник відсутності розмежованості, – у людської спільноти соборність постає можливістю здійснювати вчинки без спонуки. Останній момент володіє певним зарядом

провокативності – з точки зору можливих намірів особистості явити власною діяльністю епоху, народ чи культуру. Ці два – загальний і особистісний – постулати при забезпеченні належного розуміння соборності Т. Шевченка усвідомлює як екзистенційно та історично спроможні репрезентувати явище.

Реалізація митцем підходів у вирішенні проблеми дозволяє усвідомити її чинність для усієї творчості поета; хронологічний субстрат лише визначає відмінність у підході митця до художнього моделювання ідеї соборності. Співмірні з раннім етапом поезії Т. Шевченка, його історичні поеми дають можливість зауважити розуміння того, що, за можливості реалізації в бутті країни, соборність стає показником вільного вибору, здійсненого і окремою особистістю, і загалом. Що впливає, замислюється поет, на такий вибір, а отже, й – далі – на вчинки: індивідуума і загалу – своєрідність акцидентії (випадковість), чи, можливо, інші явища – надто, історично-ситуативна модель буття?

Пошук відповіді на це питання Т. Шевченка визначає базовим у першій історичній poemі – "Тарасова ніч": на думку митця, саме історичне буття України спонукає таку, найбільш змістовно наповнену ідеєю соборності, особистість, як Тарас Трясило, перебрати на себе об'єднавчу роль заради подальшого тривання народу: на цьому історично-окресленому етапі народного буття ця ідея формулюється так: "віру рятовати", – тобто, забезпечувати можливість об'єднаного і неподільного існування, – насамперед, народного духу. Внаслідок повноти розуміння ціннісно-сислової ролі та значення для всього народу неподільності, єдності України, Тарасові Трясилу, упевнений Т. Шевченко, належить, безперечно, знакова заслуга, оскільки він вдається до чину, єдино здатного забезпечити соборність у житті України.

Потугою (у складовій або й в усій повноті) утілювати в життя явище соборності володіє, вважає поет, перфектна особистість, але так само до сили це і певній ідеї, а ще певній дії – надто забезпеченій історичним ресурсом. У історичних поемах митця саме ідея соборності України керує вчинками командувачів козацьким військом, і тим успішнішими є дії цих командувачів, що чіткіше вони усвідомлюють цю ідею. Можливістю до об'єднання позбавляє поет вчинок особистості лише за однієї умови: коли він регламентується приватною, локальною метою – такими у Т. Шевченка є, зокрема, дії Сотника із однойменної поеми.

За нашими спостереженнями, у Т. Шевченка соборність, неподільність певного краю не є од віку визначеною даністю: митець це явище усвідомлює історично проскрибованим, до того ж – таким, що його необхідно постійно підтверджувати і відстоювати. Саме тому вже на початку творчості в овиді поета опиняються особистості, які в певному історичному контексті стають промоторами об'єднавчої діяльності в Україні, носіями ідеї соборності в її бутті.

Вага соборності в поступальному історичному існуванні народу дозволяє Т. Шевченкові в деяких випадках нехтувати увагою до його складових задля пильності в погляді на цілокупне. Відповідно ціннісне значення в соборному триванні народу забезпечує просторовий чинник, який засвідчує звязність

усього українського козацтва у "Тарасовій ночі", обшир, масштаб відруху народу в "Гайдамаках"; просторовий чинник стає своєрідним показником неподільності, єдності теренів України.

Соборністю не прагне забезпечити топос України Т. Шевченко лише за тієї умови, коли йдеться про сполучення віртуального і реального світів; людина, такою є позиція поета, в цьому разі неспроможна стати єднальною ланкою внаслідок опозиціонування цих світів:

А ви в ярмі падаєте
Та якогось Раю
На тім світі благаєте?
Немає! немає! [Т. 1; 4,266].

Топос у Т. Шевченка не позначений здатністю до соборності також за умови екзегези – роз'яснення його можливої антагоністичної суті: так топос України – поема "Сон" – не підвладний неподільності з топосами Сибіру і Петербурга, оскільки "духовна історія" (або ще – панівна ідея) цих топосів є кардинально відмінною, виступаючи як своєрідний окремий текст, завжди здатний виводитися з контексту, і зв'язок цей засадничо володіє певним порогом конвенційності внаслідок можливості такого зв'язку на рівні логічного єднання ідей.

Саме на такому – антитетичному – рівні (а, отже, не єднає) поет і топос України та Приуралля:

І там степи, і тут степи,
Та тут не такії,
Руді, руді, аж червоні,
А там голубії. [Т.1,4, 59].

Пильна увага поета до простору, який зрештовує соборність, дозволяє з'ясувати певну тенденцію у поета. Як переконаємося, позиція Т. Шевченка в цьому разі виявляється послідовною: у своїх історичних поемах, починаючи з "Тарасової ночі", він неухильно проводить думку про важливість для навколишнього світу (таким у нього завжди постає улюблений топос України) гармонійного "вписування" в історію та підпорядкованість цьому чинникові парадигми сутнісного тривання народу.

Превалювання уваги до української моделі топосу забезпечує Шевченкове сприйняття історії від появи в ньому ілюзорного чинника (згадаймо, значно пізніше Жан-Мішель Беньє охарактеризує "безжалісним носієм ілюзій" [2, 24]), ілюзорним чинником парадигму часу. Відсутність ілюзорного підходу в Т. Шевченка у сприйнятті цього явища дає підстави поетові розглядати події в Україні "sub specie aeternitatis" ("під кутом зору вічності"). Для Т. Шевченка соборністю, неподільністю володіє історичний час: саме історична доба, час, наголошує поет, покликали найкращих із народу, – зазвичай при цьому вони чільники мілітарних інвазій:

Обізвався Наливайко –
Не стало кравчини!
Обізвався козак Павлюга –
За нею полинув.

Обізвався Тарас Трясило.[Т.1. 4, 86].

– виступити в ролі об'єднавчій; на думку поета, часовий історичний фактор визначається в Україні як завершений і послідовний процес, що внаслідок цієї його усталеності здатний забезпечити феномен соборності.

Стосовно сприйняття явища соборності як можливості вибору вільного спілкування, як заперечення всіх спонукальних форм буття спільноти, – цей концепт є, за суттю, засадничим для Шевченкової творчості в цілому. Ліричний герой поезії митця має такий вибір не за привілей (навіть коли перебуває в статусі крайнього поневолення: суспільного, правового, морального), а за принцип гідного людини існування. У Т. Шевченка тут бере гору християнізований аспект. Причому, в такій поемі як "Неофіти" цей аспект діє за приписом квантифікації – кількісним вираженням якісних ознак; так доля Христа в ситуативній моделі, коли

Фарисеї,
І вся мерзенна Іудея
Заворушилась, заревла,
Неначе гадина в болоті.
І Сина Божія во плоті
На тій Голгофі розп'яла
Межи злодіями.[Т2. 4,247].

фактично проектується на долю героя поеми Алкіда, а з ним – і на долю його послідовників.

За відсутності можливості вибору вільного спілкування (тим і незмоги нехтування спонукальними формами спільноти), як це являє митець у поемі "Юродивий", виникає вибухова ситуація, породжена з переконання (і лише зовні може здатися, що є імпульсивною) конфронтаційним відрухом окремої особистості, що є, можливо, вважає Т. Шевченко, найбільш радикальним запереченням, протистоянням спонукальним формам спільноти:

Не сотні вас, а міліони
Полян, дулебів і древлян
Гаврилич гнув во время оно.
А вас, моїх святих киян,
І ваших чепурних киянок
Оддав своїм профосам п'яним
У наймички сатрап-капрал.
Вам і байдуже. А меж вами
Найшовсь-таки якийсь проява,
Якийсь дурний оригінал,
Що в морду затопив капрала,
Та ще й у церкві, і пропало,
Як на собаці.

Так-то так!
Найшовсь-таки один козак
Із міліона свинопасів,
Що царство все оголосив –

Сатрапа в морду затопив. [Т.2. 4,258–259.].

Складний шлях проривання особистості крізь спонукальні форми спільноти – такою в цьому разі є, гадаємо, позиція поета, – полягає в тому, що саме конфліктність, унеможливаючи соборність, забезпечує, як і усяка конфліктність, і як це й завжди трапляється із конфліктністю, – сенсовий нахил до контактів а, в оптимальній перспективі, до можливості вільного вибору спілкування.

Послідовне нехтування спонукальними формами спільноти Т. Шевченко у своїх героїв закладає на кількох рівнях:

- як можливість особистістю реалізувати історичний шанс для народу (історіософські поеми);
- як волю особистості до пошуку індивідуального щастя (етологічні поеми);
- як шанс трансформувати власну динаміку та піднесення в соціальну сферу (соціально-політичні поеми);
- як міру безальтернативності певного призначення або місії (ліро-епічні твори біблійного змісту).

Ці аспекти, здатні забезпечити рух особистості до реалізації вільних форм спільноти, дають можливість, вважає поет, розкритися вищому в людині, і, більш того, дають змогу проявитися найвищій іпостасі: відкрити людині саму себе.

Сприйняття соборності постає в Т. Шевченка зразком інтелегібельного, розумно-логічного, а також чуттєвого рівнів сприйняття світу. В цьому разі поет моделює соборність як невіддільність буття окремо взятої особистості від світу, що її оточує. За наявності такої ситуативної коадаптації індивідуум переживає відчуття гармонійного спілкування з життям:

Я пас ягнята за селом.
Чи то так сонечко сіяло,
Чи так мені чого було?
Мені так люблю, люблю стало,
Неначе в Бога... ..
Уже покликали до паю,
А я собі у бур'яні
Молюся Богу... І не знаю,
Чого маленькому мені
Тойді так приязно молилось,
Чого так весело було.
Господнє небо, і село,
Ягня, здається, веселилось!
І сонце гріло, не пекло! [Т.2. 4, 36]

Навпаки: розрив у невіддільності особи та оточення веде до деструкції суті людського буття:

Та недовго сонце гріло,

Недовго молилось...
Запекло, почервоніло
І рай запалило.
Мов прокинувся, дивлюся:
Село почорніло,
Боже небо голубее
І те помарніло.
Поглянув я на ягнята –
Не мої ягнята!
Обернувся я на хати –
Нема в мене хати!
Не дав мені Бог нічого!..
І хлинули сльози,
Тяжкі сльози!.. [Т.2. 4, 36]

Стосовно можливої наявності чинника соборності в екзистенційному плані людських взаємин, – у Т. Шевченка тут не лише відсутні ілюзії, але й лунає виразне застереження:

Ніхто любив мене, вітав,
І я хилився ні до кого. [Т.2. 4, 38]

Відсутність соборності у моделі спілкування людини з людиною проводить у її життя, вважає поет, мотив самостояння, тому в цьому житті неминуче й виникає гносеологічний, тобто загальнопізнавальний аспект суб'єктивного досвіду Христа, – цю тезу поет закладає в ліричний твір "Не гріє сонце на чужині".

Важливим показником соборності в Т. Шевченка постає пам'ять про померлих: ця пам'ять, як і взагалі пам'ять, володіє здатністю наближати людину до вічності завдяки своєму сполученню різних складових часу. Пам'ять про померлих у поета виявляється своєрідним чинником, який стає ціннісним орієнтиром, що моделює, визначає долю тих, хто до нього звертається. Перебуваючи у Петербурзі під слідством у справі Кирило-Мефодіївського братства, Т. Шевченко створює дві прикметні в цьому плані балади: одна "За байраком байрак", а друга – "Чого ти ходиш на могилу?". Твердженням

Наносили землі
Та й додому пішли,
І ніхто не згадає.
Нас тут триста як скло,
Товариства лягло!
І земля не приймає. [Т.2. 4, 12]

– поет у першій баладі утілює свою уяву в спогад про долю, що стає мовби спорідненою з його долею, а доля інших "мовби переходить у спадщину і мимоволі стає його внаслідок духовної близькості чи пам'яті" [3, 79].

У другій баладі – "Чого ти ходиш на могилу?" – апелювання дівчини, яка провідує могилу милого, до померлого стає сутнісним моментом у оцінці значення життя дівчини: звертання до померлого пам'яттю, вимірює, отже, значення живого. На цьому етапі своєї творчості поет, переконуємося, реалізовує ідею соборності в якісно новій формі.

Соборність за суттю являє собою і "божественний первень у людині" [1, 62]. Належить оцінити в цьому разі виразність розуміння такої суті в поемі Т. Шевченка "Тризна":

Благословен твой малый путь,
Пришлец убогий, неизвестный!
Ты силой Господа чудесной
Возмог в сердца людей вдохнуть
Огонь любви, огонь небесный.
Благословен! Ты Божью волю
Короткой жизнью освятил;
В юдоли рабства радость воли
Безмолвно ты провозгласил.
Когда брат брата алчет крови –
Ты сочетал любовь в чужих; [Т.1. 4, 240].

Т. Шевченко вважає, що шлях особистості у цьому напрямку здобуває найбільшу винагороду в Бога:

И ты на небе в вечной славе
У трона Божия стоишь,
На мир наш, темный и лукавый,
С тоской невинною глядишь. [Т.1. 4, 240].

Наявне у поета і розуміння соборності як можливості явити власну совість і заявити "оцінку вибору індивідуальності" [1, 62]. У суті своїй про здатність індивідуальністю здійснити власний вибір на засадах совісті веде мову Т. Шевченко у всіх ліро-епічних творах. Таку здатність виявляють і козацькі командувачі в історичних поемах, такою здатністю забезпечені й вчинки героїв у політичних і в побутово-етологічних, у історіософсько-політичних, у біблійно-філософських поемах митця. І не лише у поемах. Ось лише один приклад із невеликого ліричного образка, який виявляє усю глибину ширості поета в оцінці власного вибору – як чинника соборності:

Якби сказать, що не люблю,
Що я Украину забуваю
Або лукавих проклиная
За те, що я тепер терплю, –
Єй-Богу, братія, прощаю
І милосердному молюсь,
Щоб ви лихим чим не згадали. [Т.2 4, 70].

У історіософсько-символічній поемі "Великий льох" Т. Шевченко представив концептуальне розуміння ідеї соборності за умови порушення і втрати ціннісно-сміслових засад буття. Світ при цьому, як упевнює нас поет, звідуює послідовну і цілковиту деструкцію; таке руйнування виявляє себе на

кількох порогових рівнях:

- перший рівень – ментально історичний, представлений "трьома душами";
- другий рівень – суспільно-історичний, якому відповідають ціннісні орієнтири "трьох ворон";
- третій рівень – нездатність до творчої колективної та індивідуальної репрезентації свого часу, доби, культури – "три лірники".

Значна ціннісна шкала, наявна в поемі-містерії, складна триступенева система її наративної та смислової структур та, відповідно цього, акцентуація на розколотості цих структур, – виступають у Т. Шевченка зрезультуванням послідовного нехтування принципу соборності; таке нехтування є відчутною загрозою для того світу, що характеризується вічністю та безкінечністю. Перед нами, отже, своєрідне застереження Т. Шевченка щодо відповідності людини своєму призначенню, своїм високим спроможностям та цінностям. Примітно, що це застереження вибудоване ієрархічно, тобто, за важливістю значення, його смислового наповнення. Т. Шевченко створює своєрідний антизразок у системі метаісторії: митець являє, як відбувається деструкція цілісності явища, і воно згортається в кількох напрямках, кожен із яких лише зменшує і знищує його цілісний потенціал, щоб стати згодом руйнівником і самого себе.

Т. Шевченко визначає це застереження задля якісно нового творення людиною і народом себе, задля нового вчування в суть духовної близькості між людьми і плекання за умови цього спілкування пам'яті, яка об'єднує померлих і живих.

Найбільш складну, а, водночас, найбільш вичерпну парадигму явища соборності вибудовує митець у творі "І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє", вже сама назва якого промовляє про цілісність формули ідеї; прикметно, що й епіграфом до послання поет обирає рядки з 4 глави Соборного послання Іоанна.

Насамперед, слід зауважити, що ідея соборності інспірована поетові наявністю того, що він називає "розпуттями велелюдними" – тобто, тими векторами, що виразно корелюють самі підвалини людського буття; цим "розпуттям велелюдним" поет протиставляє ті чинники, що становлять, за суттю ідею соборності.

Особливого значення при формуванні комплексу поняття Т. Шевченко надає ідеї рідної землі, батьківщини; завдяки наявному в суті цього поняття імперативу – любові до рідної землі, до батьківщини – як до "свого" – ідея соборності реалізується на предметному – територіальний – та духовному – "рідний край" рівнях. Особливою настановою володіє в цьому разі думка про відмову від такого сприйняття тих, хто "преться" (зумисне огрублена лексема тут є акцентом) на чужину. Втрата разом із зміною перебування людини основоположного для її буття рівня несе для людини, вважає поет, втрату наступного рівня, що забезпечує ідею соборності: втрату розуміння суті об'єднавчих ідей волі, братерства і правди.

Нерозуміння сучасниками значення і суті ідеї соборності породжує в

Т. Шевченка апокаліптичну візію того, чим це загрожує народові:

Одцурається брат брата
І дитини мати, [Т.1. 4, 349].

а також окремій особистості, яка деформується до рівня "І ми не ми, і я не я".

Якщо формування ідеї соборності забезпечує наявність рідного краю, а в ньому – волі та братерства – то усталює цю ідею, на думку Т. Шевченка, засадниче розуміння неподільності, єдності історичного континууму життя народу, причому це розуміння має вибудовуватися не з хибних засад, коли втрачено усвідомлення ролі такого основоположного для соборності в житті народу чинника як мова, не з позиції хибного сприйняття історії, коли німець "історію Нашу нам розкаже", а на основі реального плину життя, а в ньому – подій, фактів, згідно яких історія постає як твереза дійсність. Лише за такої умови *історія життя* народу постає тим, чим і була насправді:

Кров'ю вона умивалась,
А спала на купах,
На козацьких вольних трупах,
Окрадених трупах!
Подивіться лишень добре,
Прочитайте знову
Тую славу. Та читайте
Од слова до слова. [Т.1. 4, 351].

Усвідомлення історичної правди вже несе із собою засаду, спроможну забезпечити соборність у житті народу, а, водночас, убезпечує весь народ від самообману, який здатний насадити поневолення. Лише на об'єднавчих засадах людям, народові можуть розкритися

Високі могили
Перед вашими очима. [Т.1. 4, 353].

Лише на об'єднавчих засадах можуть діти "заплеканої матері", в образі якої постає Україна, здобути для себе волю і оживити "добру славу, Славу України", а вищого над славу для вітчого краю не буває. Саме тому від глибини поетової душі йдуть заключні слова послання:

Обніміться ж, брати мої,
Молю вас, благаю! [Т.1. 4, 354].

Запитаймо себе: чи почули ми ці слова?

Отже, висновуємо, поет системно, цілою низкою адекватних і сутнісних компонентів споруджує цілісну й завершену модель соборності: на рівні ідеї, на рівні чину, тобто діяльності, на рівні часу і простору, – всіх тих складових, що створюють у житті потужну позитивну програму. Тільки така програма, переконаний поет, дозволяє народові здійснювати своє буття у віках, і тут відсутня будь-яка акциденція, а наявний лише канон.

1. Амельченко Н. А. Идея соборности в контексте современных философских образов социальности. // Метаморфози свободи: спадщина М. Бердяєва в сучасному дискурсі. – К., 2003; 2. Бенъе Ж.-М. Роздуми про мудрість. – К., 2003; 3. Суходуб Т. Д. "Философия есть самая незащищенная сторона культуры" (этюды к творчеству Николая Бердяева). // Метаморфози свободи: спадщина М. Бердяєва в сучасному

дискурсі. — К., 2003. ; 4. *Тарас Шевченко*. ПЗТ у 12 т. — Т. 1, Т. 2. — К., 2001.